

De vier kerkvaders verheerlijken de eucharistie

Abraham Bloemaert (Gorinchem 1566 – 1651 Utrecht)

Museum Catharijneconvent
Utrecht

1632. Olieverf op doek, 206,5 x 155 cm

Gesignd en gedateerd, rechtsonder, op het onderste boek: *A. Bloemaert. fe 1632*

Herkomst: veiling Sotheby's, Londen, 8 december 2010

De vier kerkvaders verheerlijken de eucharistie van Abraham Bloemaert in Museum Catharijneconvent behoort tot de meest expliciet katholieke schilderijen uit de Nederlandse 17de eeuw.

Het onderwerp van de vier kerkvaders was actueel geworden nadat het Concilie van Trente (1545-1563) de doctrine van de eucharistie als geloofsartikel bevestigde. Toch zijn er niet veel schilderijen waarin de kerkvaders in combinatie met de eucharistie worden weergegeven. Bloemaert, bepaald geen uitzondering als katholieke kunstenaar in de door protestanten gedomineerde Republiek, lijkt zelfs de enige schilder uit onze streken te zijn geweest die met dit thema aan de slag ging.

Het is ook een gewaagde afbeelding voor die tijd, want de hostie op het altaar is het middelpunt van de compositie. Daarmee schopt Bloemaert hard tegen de schenen van de protestanten. Voor hen is het brood namelijk een symbolische verwijzing naar het lichaam van Christus. Zij zijn ervan overtuigd dat Christus alleen door het woord bij de gelovigen kan binnenkomen. Voor katholieken ligt dat anders. In hun beleving verandert het brood door de zegening tijdens de eredienst in het lichaam van Christus en is hij dus fysiek aanwezig op het altaar: de transsubstantiatie. De katholieken stellen dat door het eten van het brood, Christus zélf bij de gelovige binnenkomt. Bij het breken van het brood bij het Laatste Avondmaal had Christus immers letterlijk gezegd: 'neemt en eet dit brood, want dit is mijn lichaam'.

Het schilderij dat Museum Catharijneconvent eind 2010 met steun van de Vereniging Rembrandt heeft kunnen aankopen, heeft een lange ontstaansgeschiedenis. Al in de jaren 1625-27 maakt Bloemaert enkele voorstudies voor deze compositie, die bewaard zijn gebleven in museale collecties te Oxford en Brussel. In een eerste versie plaatst hij direct achter de hostie in de monstrans een schilderij met het gekruisigde lichaam van Christus, en in een volgend ontwerp tekent hij daar een voorstelling met het verhaal over de inzameling van het manna, het brood dat God de Israëlieten schonk toen Mozes hen door de woestijn leidde. Dit Oudtestamentische verhaal wordt vaak gezien als symbool van de eucharistie, de dankzegging voor het brood.

RUBENS ALS INSPIRATOR

Omstreeks dezelfde tijd reist Peter Paul Rubens (1577-1640) naar Utrecht en doet hij het atelier van Abraham Bloemaert aan. Het bezoek van deze wereldberoemde Antwerpse schilder in 1627 zegt veel over het aanzien dat

De vier kerkvaders verheerlijken de eucharistie

Abraham Bloemaert
Ca. 1627. Zwart krijt, pen en penseel in bruin, gehooft met wit, 431 x 360 mm
KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN, BRUSSEL

De vier kerkvaders verheerlijken de eucharistie
Peter Paul Rubens
Ca. 1609. Olieverf op paneel, 377 x 248 cm
SINT-PAULUSKERK, ANTWERPEN

Bloemaert in de Nederlanden geniet. Het wordt een inspirerend bezoek. Rubens schilderde al rond 1609 een schilderij waarin de vier kerkvaders de eucharistie verheerlijken, heel toepasselijk voor de Heilig-Sacramentskapel van de Antwerpse Sint-Pauluskerk. Het schilderij bevindt zich daar nog altijd. Waar de voorstudies van Bloemaert in Oxford en Brussel duidelijk maken dat hij omstreeks 1627 zoekt naar een bevredigende compositie, is het goed voorstelbaar dat de artistieke grootheden bij hun ontmoeting dat jaar ook de kerkvaders bespreken.

Hoe het ook zij, Bloemaerts uiteindelijke ontwerp van twee jaar daarna heeft een veel minder statisch karakter dan zijn eerste studies en refereert duidelijk aan het voorbeeld van Rubens. Op deze tekening, die zich in een particuliere verzameling in New York bevindt, zweven boven de hoofden van de kerkvaders twee engelen, die een monumentaal boek dragen uit een hemel die openbarst. Het boek bevat passages uit de Heilige Schrift met de symbolische betekenis van het brood als onderwerp. Geheel links zien

we Augustinus, die zich omdraait naar de kijker en wijst naar de monstrans met de hostie. De halfnaakte kluizenaar Hiëronymus wijst op zijn eigen bijbelvertaling en richt zich tot de twee kerkvaders rechts van hem. Bisschop Ambrosius bekijkt met kritische blik de geschriften van paus Gregorius over het dogma van de transsubstantiatie, terwijl Gregorius is gefixeerd op de monstrans met de hostie. In de achtergrond voegt Bloemaert nog iets bijzonders toe. Op het schilderij achter het altaar zijn de kruisiging en manna-inzameling uit de eerdere versies vervangen door een verbeelding van het Laatste Avondmaal. De figuur van Christus die het brood breekt wordt aan het oog onttrokken, want precies daar plaatst Bloemaert de monstrans met de hostie. De boodschap is duidelijk: Christus is de hostie. De Heilige Geest daalt intussen neer op het boek.

VAN PRENT NAAR SCHILDERIJ

Bloemaert is blijkbaar tevreden over de compositie. Hij laat de tekening door zijn zoon Cornelis in 1629 uitwerken in

een gravure. Die kan in dienst van de godsdienststrijd verspreid worden onder een breed publiek. En dan gebeurt er iets unieks in het oeuvre van Bloemaert: een katholieke opdrachtgever is blijkbaar zo onder de indruk van de compositie, dat hij de kunstenaar vraagt om deze uit te voeren als een monumentaal schilderij. Waar doorgaans gemakkelijk te verspreiden en betaalbare prenten kostbare schilderijen navolgen, is het hier dus precies andersom.

In de geschilderde versie brengt Abraham Bloemaert de kerkvaders en hun gewaden in prachtige, heldere kleuren tot leven. De bisschopsmantel van Augustinus, links op de voorgrond, springt daarbij bijzonder in het oog. Bloemaert laat zich hier inspireren door de 15de-eeuwse bisschopsmantel van David van Bourgondië. Deze mantel, die in meer schilderijen van Bloemaert figureert, werd toentertijd bewaard binnen de Utrechtse katholieke gemeenschap waarvan de kunstenaar zelf een van de prominentste leden was. Met de collectie van het Oud-Katholieke Museum kwam deze mantel uiteindelijk terecht in Museum Catharijneconvent, waar hij als een van de topstukken van de collectie middeleeuwse kunst permanent wordt tentoongesteld. Na bijna vier eeuwen zijn *De vier kerkvaders* en de inspiratiebron voor een opvallend beeldelement in de voorstelling dus naast elkaar te zien.

Behalve de opvallende kleuren zit het verschil tussen prent en schilderij vooral in het bovenste deel van de compositie. Daar hebben tien kleinere engelen, *putti*, de twee grotere van de prent vervangen. De hemellucht wordt erdoor verkleind, zodat de compositie hoger lijkt en zowel de kerkvaders als de eucharistie prominenter uitkomen. Bloemaerts schilderij uit 1632 volgt de tekening en prent uit 1629 verder vrij getrouw. Op het vel papier rechtsonder in de hoek staan nog steeds de citaten van de kerkvaders over

De vier kerkvaders verheerlijken de eucharistie
 Abraham Bloemaert
 Ca. 1629. Pen en penseel in bruin,
 gehoogd met wit, 470 x 345 mm
 PARTICULIERE COLLECTIE, NEW YORK

De vier kerkvaders verheerlijken de eucharistie
 Cornelis Bloemaert naar Abraham Bloemaert
 1629. Gravure, 478 x 357 mm
 MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

Koorkap van bisschop David van Bourgondië
 Noord-Nederland
 Ca. 1450-1475. Donkerrode zijde,
 gouddraad en fluweel, 149 x 314 cm
 MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

de hostie, maar waar ze op de prent in het Latijn zijn, zijn ze op de geschilderde versie in het Nederlands. Het schilderij moet dus voor een Nederlandstalige katholieke opdrachtgever zijn gemaakt. Wie dat was, is (nog) onbekend. Duidelijk is wel dat het schilderij alle karakteristieken heeft van een altaarstuk voor een katholieke kerk en vrijwel zeker met dat oogmerk is gemaakt.

De kerk in kwestie zal een schuilkerk zijn geweest, waar achter de gevels van ogenschijnlijk gewone huizen in het geheim de katholieke eredienst werd gevierd. Het katholicisme gold als verboden godsdienst, maar zowel bij de bestuurders als de bevolking van verschillende steden in de Republiek was algemeen bekend dat lokale katholieke gemeenschappen ondergronds bijeen bleven komen. In Utrecht bleef gedurende de hele 17de eeuw ruim één derde van de bevolking belijdend katholiek, ondanks het verbod op de viering van de katholieke eredienst, dat sinds 1580 in de stad van kracht was. In dat licht bezien, verscherpt Bloemaerts schilderij

binnen het Nederlandse openbaar kunstbezit onze blik op de (kunst)historische context voor gedoopte religieuze minderheden in ons land en de katholieken in het bijzonder.

EEN KATHOLIEKE EN ANGLICAANSE CONTEXT

Over de vroege herkomst is vooralsnog weinig meer bekend dan dat *De vier kerkvaders* is gemaakt voor een Vlaamse of Nederlandse katholieke opdrachtgever. Verondersteld werd dat het schilderij rond 1730 vanuit Den Haag is overgebracht naar Engeland, maar inmiddels lijkt het erop dat het daar al in de jaren 1660 belandde. Vaststaat dat het altaarstuk in 1834 in het bezit was van de bisschop van Durham op Auckland Castle, waar het dat jaar wordt genoemd in een beschrijving van de eetzaal. Het schilderij blijft in Durham totdat de anglicaanse kerk het in 1972 laat veilen bij Sotheby's in Londen. Op de reproductie in de verkoopcatalogus zijn het altaar en de monstrans aan het oog onttrokken door een overschildering met het Laatste

Kunstvragen

Peter Schoon (56)

Directeur Dordtse musea, bestuurslid van de Vereniging Rembrandt

Wat is uw eerste kennismaking met kunst?

'Als ik met mijn ouders op reis was vroeger, gingen we altijd kerk in, kerk uit, en we bezochten ook musea. Of ik dat altijd even leuk vond weet ik niet, maar daar is wel de basis gelegd voor mijn belangstelling voor kunst.'

Herinnert u zich nog uw eerste kunstreproductie?

'Liever dan iets voor aan de wand kocht ik ansichtkaarten. Ik heb er wel een paar duizend.'

Daar zet ik er steeds een paar van op mijn bureau om naar te kijken, en na een poosje vervang ik ze weer door andere. Momenteel staat er bijvoorbeeld een ansicht van Jan van Scorels *Portret van een scholier* uit Museum Boijmans Van Beuningen.'

Wat is uw eerste kunstaankoop?

'Dat was in mijn studententijd. Ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van de kunstenaar Jan Schoonhoven werden in beperkte oplage houten dozen uitgegeven met daarin twee zeefdrukken van Schoonhoven en twee gedichten van K. Schippers. Daar heb ik er toen één van gekocht. Zo'n eerste aankoop blijft iets heel speciaals houden.'

Naar welk museum gaat u graag terug?

'Boijmans Van Beuningen, daar ben ik echt verliefd op. Het is zo'n mooi museum, zowel qua gebouw als qua collectie. Doordat de verzameling zo rijk en gevarieerd is, is het voor mij een van de spannendste van het land.'

Welke aankoop voor welk museum zou u graag willen steunen?

'Ik hoop dat je het mij niet kwalijk neemt als ik nu even ga dagdromen over mijn eigen museum, maar een gezicht op Dordrecht door William Turner staat hoog op mijn verlanglijstje. Dordrecht was in de 19de eeuw heel populair bij buitenlandse kunstenaars en dat wil ik graag laten zien.'

Welk werk zou u graag met iedereen willen delen?

'Vier jaar geleden heb ik bij een veilinghuis in Dordrecht een kunst kabinet gekocht. Het zou 19de-eeuws zijn, maar het is een kabinet uit de 17de eeuw met prachtig houtsnijwerk en schildpad-fineer. Dat kastje fascineert de mensen aan wie ik het laat zien altijd, vooral door de geheime laatjes die erin zitten.'

Reproductie van *De vier kerkvaders* in de verkoopcatalogus van Sotheby's, Londen, 6 december 1972, waarbij het altaar en de monstrans aan het oog zijn onttrokken door een overschildering met het Laatste Avondmaal

Avondmaal. Deze overschildering dateert waarschijnlijk uit de periode dat het schilderij in Engeland terecht kwam. Het werk paste hierdoor meer bij de eredienst van de anglicaanse kerk, waarin altaar en monstrans een ondergeschikte rol spelen. In 1983 werd de overschildering verwijderd.

Het gegeven dat dit uiterst katholieke schilderij van Bloemaert met overschildering lange tijd functioneerde in een andere religieuze context, maakt het een nog waardevollere aanwinst voor de collectie van Museum Catharijneconvent. Dat collectiestukken door de eeuwen heen soms verschillende religieuze en cultuurhistorische betekenissen hebben gehad, kan immers niet mooier worden geïllustreerd. De stokoude Bloemaert (hij werd maar liefst 85 jaar en bleef tot op hoge leeftijd aan het werk) zou het allemaal prachtig hebben gevonden. Hij werd na zijn overlijden begraven in de Catharinakerk, de kathedraal van het aartsbisdom Utrecht die grenst aan Museum Catharijneconvent. Nu *De vier kerkvaders* zo een bestemming heeft gekregen op nog geen vijftig meter afstand van de laatste rustplaats van zijn schepper, is de cirkel rond♦

Literatuur

P.J.J. van Thiel, 'Catholic elements in seventeenth-century Dutch painting, apropos of a children's portrait by Thomas de Keyser', *Simiolus, Netherlands quarterly for the history of art* 20 (1990-91), pp. 39-62, vooral p. 56

M.G. Roethlisberger, 'Bloemaert's altarpieces and religious paintings', *The Burlington Magazine* 134 (1992), pp. 156-164, vooral p. 163

M. Roethlisberger (red.), Marten Jan Bok, *Abraham Bloemaert and his sons: paintings and prints* (2 dln.), Doornspijk 1993, dl. 1, pp. 314-315, cat. nr. 489; dl. 2, afb. 671

J. Bolten, *Abraham Bloemaert, c. 1565-1651: the drawings* (2 dln.), Oegstgeest 2007, dl. 1, pp. 118-120, cat. nrs. 299, 303; dl. 2, pp. 118-120, cat. nrs. 299-299a, 303-303a

Ruud Priem
Inhoudelijk directeur

Een aanwinstenpresentatie over dit schilderij in Museum Catharijneconvent, te zien t/m 5 februari 2012, is gelieerd aan de tentoonstelling *Het Bloemaert-Effect. Kleur in de Gouden Eeuw* in het Centraal Museum in Utrecht.